نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال بیست و چهارم، شماره ۷۳، تابستان ۱۴۰۳

تحلیل فضایی فقر شهری از بعد اجتماعی در شهر رشت

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۸/۶ **پذیرش نهایی**: ۱۴۰۲/۶/۲۴

صفحات: ۵۲۰ -۵۰۱

زهرا علیزاده خطیبانی: گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.
Email: zahraa.Alizadeh1400@gmail.com
محمدتقی معصومی*: گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری،،واحد اردبیل ، دانشگاه آزاد اسلامی ، اردبیل، ایران.
Email: Taqi.masoumi @gmail.com
حسین نظم فر: گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
Email: Taqi.masoumi @gmail.com
اکبر آبروش: گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.
Email: a.abravesh64@gmail.com

چکیده

امروزه با گسترش شهرنشینی و افزایش جمعیت شهرها، فقر شهری یکی از معضلات مهمی است که مبارزه با آن ضروری به نظر می‌رسد. در قرن بیست و یکم یکی از شاخص‌های پیشرفت شهری، مسئله‌ی پایین بودن فقر شهری است .(Lemanski and Marx, 2015) به‌منظور تحلیل و ارزیابی شاخص‌های فقر شهری در شهر رشت در بلوک‌های مختلف و خوشه‌بندی فقر اجتماعی در این شهر (خیلی فقیر، فقیر، متوسط، مرفه، خیلی مرفه)، برای تحلیل فقر اجتماعی و استخراج لکه‌های داغ گستره فضایی از نرم‌افزار Arc Gis استفاده شد؛ و استخراج نواحی مختلف شهر از نرم‌افزار R و به روش تصمیم‌گیری چند شاخصه پرومته که وزن شاخص‌ها به روش ANP از داده‌های خام بلوک‌های آماری شهر رشت در سرشماری سال ۱۳۹۵ به‌دست‌آمده بود، محاسبه شد. یافته‌های پژوهش نشان دادند که به‌طور نسبی بخش‌های مرکزی شهر را بلوک‌های متوسط در برمی‌گیرد و در بخش‌های بیرونی و حاشیه‌ای مرکز شهر دو ناحیه لکه داغ مشاهده می‌شود که بلوک‌های خیلی مرفه و مرفه را در خود جای‌داده‌اند. لکه‌های سرد نیز در حاشیه بیرونی شهر به‌وضوح قابل‌مشاهده هست و بلوک‌های خیلی فقیر و فقیر را در برگرفته‌اند و شهر به‌جز لکه‌های داغ و سرد بیشتر به‌صورت لکه‌های ملایم و اکثر بلوک‌ها در وضعیت متوسط فقر اجتماعی قرارگرفته‌اند. همچنین بر اساس یافته‌های تحقیق بیشتر مناطق محروم از نظر فقر اجتماعی در شهر رشت در بخش شمال غربی و شمال شرقی شهر قرارگرفته‌اند.

واژگان کلیدی: روش ANP، روش پرومته، گستره فضایی، تحلیل لکه‌های داغ، فقر اجتماعی، شهر رشت.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

مقدمه

فقر یکی از پدیده‌های نامطلوب اجتماعی است که برنامه ریزان و سیاست‌گذاران همواره در پی کاهش آن هستند. موفقیت برنامه‌های فقرزدایی به همان اندازه که به سیاست‌ها و چگونگی اجرای برنامه‌ها وابسته است، به شناسایی دقیق پدیده فقر و معرف‌های آن نیز بستگی دارد (عرب و حسینی نژاد،۱۳۸۳). فقر شهری یک مسئله پیچیده اجتماعی، اقتصادی و فضایی است که طی دهه گذشته یک تغییر اساسی در مطالعات مربوط به آن رخ‌داده است و این امر عمدتاً به ضعف رویکردهای پیشین در شناخت، بررسی و تبیین فقر مربوط می‌شود. بر اساس پیش‌بینی‌های بخش جمعیت‌شناسی سازمان ملل متحد تا سال ۲۰۳۰ بیشتر مردم کشورهای درحال‌توسعه در شهرها زندگی خواهند کرد و تا سال ۲۰۵۰، به‌احتمال دو سوم کل جمعیت، شهرنشین خواهد شد (سازمان ملل، ۲۰۰۸؛ ۲۰۰۹). فقر شهری به‌ویژه در کشورهای درحال‌توسعه، با سرعت بیشتر و حجم چشمگیرتری در حال گسترش است. (صندوق جمعیت سازمان ملل متحد،۲۰۰۷). در این کشورها، رشد شهری سریع به‌طورمعمول از ظرفیت دولت‌های محلی برای ارائه خدمات و زیرساخت‌ها بیشتر است که این امر فقر شهری و نابرابری را در داخل شهر افزایش می‌دهد. روش‌های فعلی بررسی فقر و مقابله با آن عمدتاً بر روی فرد تمرکز داشته و از یک چشم‌انداز گسترده اجتماعی و جغرافیایی به مسئله نمی‌نگرند. مسائلی نظیر فقر تنها یک مسئله فردی نیستند بلکه، درعین‌حال چالشی اجتماعی و محیطی نیز هستند. فقر و محرومیت چیزی فراتر از تفاوت درآمد است و بر عوامل دیگری نظیر فرصت‌های آموزشی، بهداشت، شرایط مسکن و ... نیز بستگی دارد و مهم‌تر اینکه نقش محیط در تعیین و شکل دادن به فقر و نابرابری تقریباً نادیده انگاشته شده است. محیط شهری به‌مانند سکو عمل می‌کند که با رفتار مردم و فرصت‌های پیش روی آن‌ها در تأثیر و تأثر است، اشتغال، پیشرفت تحصیلی و تحرک اجتماعی همگی از محیط جغرافیایی که فرد در آن واقع شده است تأثیر می‌پذیرند (پینونکالی،۲۰۱۶). اجرای سیاست‌های کاهش فقر، بدون تعیین گستره و ابعاد آن‌ها، موفقیت چندانی نخواهد داشت و اصولاً یکی از مسائل مهم در تدوین برنامه‌های کاهش فقر، اطلاع از گستردگی فقر حاکم بر جامعه و عوامل مؤثر بر آن است. پس از تعیین گستره فقر و اطلاع از عوامل تعیین‌کننده آن با بصیرت بیشتری می‌توان به‌تصریح اهداف و گزینش روش‌های عملی اجرای برنامه‌های کاهش فقر و بهبود توزیع درآمد اقدام نمود. آشکار است که عدم شناخت صحیح فقر و ابعاد آن و کم‌توجهی به عوامل تأثیرگذار آن در برنامه‌های مختلف، باعث سیاست‌گذاری‌های نامناسب، اتلاف منابع کمیاب اقتصادی، عقیم ماندن تلاش‌ها و برنامه‌ها و تداوم فقر و ممانعت از دستیابی به توسعه‌ی پایدار می‌گردد. بنابراین شناخت صحیح فقر، ابعاد آن و شناسایی عوامل تعیین‌کننده آن می‌تواند به‌عنوان راهنمایی مناسب برای تدوین برنامه‌های فقرزدایی و استفاده بهینه از منابع در سطح ملی تلقی گردد (رضایی و همکاران، ۱۴۰۱).

یکی از مسائل مهمی که در نتیجه تحولات سریع و به دنبال آن برنامه‌ریزی نامناسب در کلان‌شهرها به وجود آمده، مشکل افت کیفیت بافت، فرسودگی و به دنبال آن فقر شهری می‌باشد. در نظریه‌های برنامه‌ریزی، فقر شهری به‌عنوان یک پدیده چندبعدی که نماد کالبدی و تمرکز اصلی آن را در پهنه مناطق مسئله‌دار و نابسامان شهری همچون بافت فرسوده، سکونتگاه‌های غیررسمی می‌بینیم مستلزم رویکردی مناسب برای برنامه‌ریزی در جهت حل مسائل، توسعه و توانمندسازی در همه ابعاد می‌باشد (موسی کاظمی و همکاران، ۱۴۰۰).

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

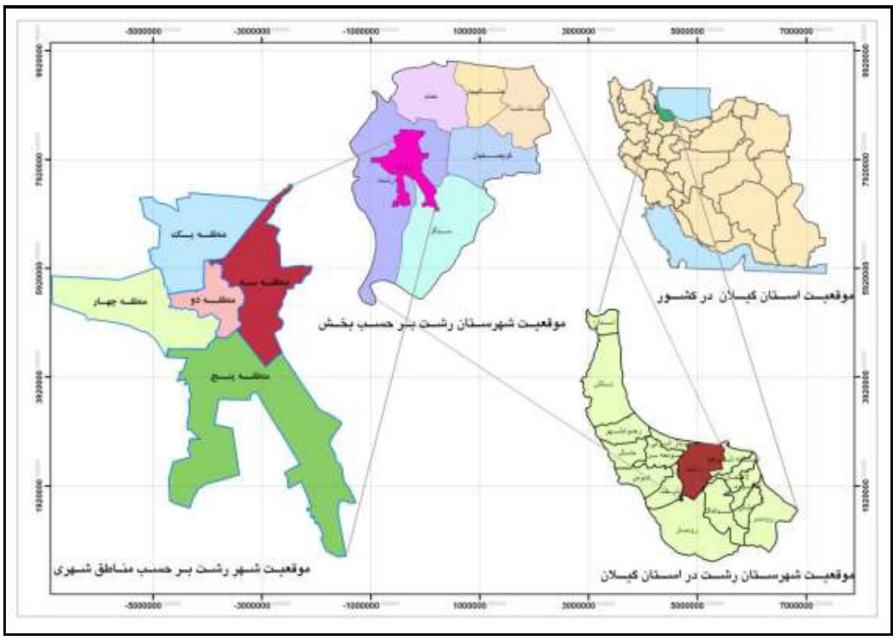
[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

فقر پدیده‌ای اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی است که از نبود حداقل‌های نیاز انسانی یا ناتوانی در تأمین آن، ناشی می‌شود. فقیر کسی است که قابلیت و توانایی کافی برای تأمین نیازهای اساسی زندگی ندارد. فقر شهری نه‌تنها به معنای نداشتن سرپناه، شغل و درآمد و دسترسی به خدمات عمومی و اجتماعی شهری و عدم امنیت دارایی‌های فردی است، بلکه بیش از آن وابستگی و عدم اقتدار شهروندان در تصمیم جهت انتخاب فرصت‌های لازم برای ابتکار در توسعه و ارتقاء است. (مجیدی خامنه و محمدی، ۱۳۸۴: ۱۳۹). باید به این نکته توجه کرد که گستره‌های فقر بازتابی فضایی از فقر در مکان‌های شهری است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰). افراد فقیر و مرفه تمایل زیادی به سکونت در کنار یکدیگر ندارند. با توجه به شرایط اقتصادی، اجتماعی، آموزشی- فرهنگی و کالبدی، افراد فقیر به زندگی در کنار سایر افراد فقیر و در محلات با نرخ فقر بالا سوق داده می‌شوند. این مسئله موجب تمرکز فقر در برخی مناطق شهری شده و منجر به تمرکز مشکلات اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی و کالبدی در آن مناطق می‌شود (ولی نوری و همکاران، ۱۳۹۶).

روش تحقیق

معرفی محدوده مورد مطالعه

رشت یکی از کلان‌شهرهای ایران، مرکز استان گیلان و پرجمعیت‌ترین شهر شمال ایران و سواحل جنوبی دریای خزر با مساحت حدود ۱۸۰ کیلومترمربع و جمعیت حدود ۶۸۰٬۰۰۰ نفر می‌باشد (طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵). شهر رشت دارای آب‌وهوای معتدل خزری با تابستان‌های شرجی و زمستان‌های سرد و مرطوب بوده و با میانگین بارندگی سالیانه حدود ۱۴۰۰ میلی‌متر پرباران‌ترین مرکز استان کشور محسوب می‌شود و به شهر باران معروف است شکل (۱).

شکل (۱). نقشه موقعیت مناطق شهرداری و محلات شهر رشت

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]
[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

در این تحقیق، با توجه به مسائلی که در بالا اشاره شد، به بررسی الگوی توزیع فضایی فقر در شهر رشت پرداخته می‌شود. بررسی الگوی توزیع فضایی فقر در شهر رشت با توجه به تحولاتی که در چند دهه‌ی اخیر در این شهر انجام‌گرفته، کار آسانی نیست. این الگو از عواملی مانند عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، تاریخی و کالبدی ناشی می‌شود. افزایش سریع جمعیت شهر رشت بر عوامل اکولوژیکی زیادی در این شهر تأثیر گذاشته و شرایط ناپایداری را در این زمینه به وجود آورده است .افزایش جمعیت باعث کاهش سرانه‌های شهری شده است به‌طوری‌که شاخص‌های مختلف به‌صورت کاملاً نامتعادل در سطح شهر پراکنده شده‌اند. گسترش فضایی شهر رشت به‌صورت اسپرال و درون تهی گسترش‌یافته و اراضی کشاورزی زیادی را در محدوده خدماتی خود ادغام کرده است .از جمله موارد دیگر که متأثر از رشد جمعیت بوده است، آلودگی شدید رودخانه‌های واقع در شهر و همچنین افزایش تولید زباله، فاضلاب شهری و نیز تغییر کاربری اراضی کشاورزی است .رشد جمعیت و بخصوص ورود مهاجران به شهر رشت باعث نوعی جدایی گزینی اقتصادی-اجتماعی در سطح شهر شده است .از جمله موارد دیگر می‌توان به افزایش سطح سکونتگاه‌های غیررسمی در حواشی شهر و به طبع افزایش میزان بزهکاری‌های اجتماعی در این مناطق اشاره کرد.

پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر، محققین مطالعات زیادی روی فقر شهری با بهره‌گیری از مدل‌های دقیق‌تر و پیچیده‌تر انجام داده‌اند. در ادامه برخی از این مطالعات را بیان می‌کنیم.

پژوهشی با عنوان «رویکرد یادگیری ماشین برای رده‌بندی فقر خانوارهای زیر ۴۰ درصد (۴۰B)» رویکرد جدیدی بنام یادگیری ماشین را برای طبقه‌بندی فقر ارائه کردند(Sani et al, ۲۰۱۸). اگرچه این روش، روشی پیچیده است ولی استفاده از آن منجر به شناخت دقیق‌تری از فقر شهری می‌شود. پژوهشی با عنوان «نقش سَمَن‌های غیر حکومتی بر کاهش فقر: مطالعه‌ی تجربی روی سَمَن‌های محلی در موگادیشو- سومالی» که روی فقر کشور سومالی انجام‌شده، نقش سازمان‌های مردم‌نهاد غیر حکومتی را در کاهش فقر موردبررسی قرارگرفته و به این نتیجه حاصل‌شده که سازمان‌های مردم‌نهاد نقش بسزایی در کاهش فقر دارند(Dahie, ۲۰۱۹). پژوهش دیگری با عنوان «مروری بر رده‌بندی فقر شهری با استفاده از روش هوش مصنوعی» که روی فقر شهری در مالزی انجام‌گرفته از روش هوش مصنوعی استفاده کرده و فقر شهری در مالزی را رده‌بندی کردند(Zakaria et al, ۲۰۱۷)؛ و هم‌چنین پژوهشی با عنوان «اندازه‌گیری توزیع فقر و درآمد در جنوب شرقی آسیا» در یک مطالعه کلی‌تر که روی میزان فقر و نابرابری طی پنج دهه اخیر جنوب شرقی آسیا انجام‌گرفته، راه‌حل‌هایی را برای سنجش صحیح میزان فقر در این مناطق ارائه‌شده است(Booth, ۲۰۱۹). پژوهشی با عنوان سیاست‌های کاهش فقر اخیر حکومت: KDP، UPP و "PNPM سیاست‌های کاهش فقر شهری و روستایی در اندونزی را موردبحث قرار داده و روش‌هایی را برای کاهش فقر ارائه کرده‌اند(Slikkerveer and Saefullah, ۲۰۱۹). هم‌چنین، در سال‌های اخیر تحقیقات بسیاری برای شناسایی توزیع جغرافیایی، مکانیزم تمایز و عوامل اصلی فقر انجام‌گرفته است. در هرکدام از این تحقیقات مدل‌ها و روش‌های مختلفی ارائه‌شده‌اند. پژوهشی با عنوان

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

«الگوهای فضایی-زمانی فقر روستایی در چین و استراتژی‌های هدفمند فرونشست فقر» تحلیل فضایی برای بررسی فقر شهری مورداستفاده قرارگرفته است (Liu et al. ۲۰۱۷.) «اندازه‌گیری جامع فقر و ضد فقر استانی بعد از ۲۰۲۰ در چین» عنوان پژوهشی هست که در آن از روش تحلیل فضایی برای مطالعه‌ی روی فقر شهری بکار گرفته و نتیجه‌گیری شده که به‌احتمال‌زیاد چین برای مقابله با فقر در مناطق فقیرنشین تجربه دشواری دارد (Zhou and Xiong, ۲۰۱۸). پژوهشی با عنوان «مشخص‌سازی مشخصه‌های جغرافیایی فقر با استفاده از رگرسیون جغرافیایی» رگرسیون وزنی جغرافیایی برای تجزیه‌وتحلیل فقر شهری بکار گرفته‌شده است (Xu et al., ۲۰۱۸)؛ و نیز پژوهشی با عنوان «پیش‌بینی فقر و ثروت از طریق متاداده تلفن همراه» با استفاده از روش‌های مربوط به داده‌های بزرگ فقر شهری را بررسی‌شده است(Blumenstock et al., ۲۰۱۵). در سال‌های اخیر، علاوه بر روش‌های بیان‌شده، استفاده از شاخص فقر چندبعدی رایج‌ترین روش برای شناسایی مناطق فقیرنشین بوده است که در بسیاری از تحقیقات مورداستفاده قرارگرفته است(Alkire and Santos, ۲۰۱۴ ; Alkire and Seth, ۲۰۱۵; Bader et al. ۲۰۱۶; Alkire et al., ۲۰۱۷; Alkire and Fang ۲۰۱۸; Guo et al., ۲۰۱۸); Santos and Villatoro, ۲۰۱۹).

در ایران به دلیل گستردگی تحقیقات انجام شده در شهرهای مختلف نمونه‌هایی از پژوهش‌هایی که از سال ۱۳۹۰ به بعد انجام شده بسنده می‌کنیم. میرزا خانی و برندک(۱۳۹۳) در مطالعه‌ای با عنوان «سطح‌بندی توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان اردبیل» به روش ANP و با استفاده از مدل ویکور میزان توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان اردبیل را سطح‌بندی کرده و به این نتیجه رسیدند که شهرستان‌های شمالی استان اردبیل محروم‌تر از بقیه شهرستان‌های این استان هستند. صدر موسوی و همکاران(۱۳۹۴) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل فضایی و رتبه‌بندی شهرهای استان آذربایجان غربی بر اساس شاخص‌های فقر شهری» فقر شهری را در شهرهای استان آذربایجان غربی با ۱۷ شاخص فقر شهری و استفاده از مدل TOPSIS و ضریب پراکندگی موردبررسی قراردادند. یافته‌های آن‌ها نشان داد که بین شهرهای این استان ازلحاظ فقر شهری تعادل برقرار نیست. روستایی و همکاران(۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با عنوان " بررسی تحلیل فضایی گسترش فقر شهری در شهر تبریز طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵" یک تحلیل فضایی روی گسترش فقر شهری در شهر تبریز طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵ با استفاده از تحلیل لکه‌های داغ انجام دادند. یافته‌های آن‌ها نشان داد که توزیع فقر شهری در تبریز از مدل خوشه‌ای پیروی می‌کند و خوشه‌های مرفه در نزدیکی مرکز شهر و خوشه‌های فقیر در حاشیه شهر متمرکزشده‌اند. ایران خواه و مؤمنی(۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی فقر و عوامل آن در شهر تهران» یک مطالعه توصیفی از وضعیت فقر شهری در شهر تهران انجام دادند. آنان با توجه به یافته‌های توصیفی تحقیق، برخی از عوامل فقر را در تهران شناسایی و بیان کردند. بزرگوار و همکاران(۱۳۹۶) در مطالعه‌ای با عنوان «سنجش مکانی پهنه‌های فقر شهری در شهرهای جدید (موردمطالعه: شهر جدید هشتگرد)» با استفاده از روش تحلیل عاملی به پهنه‌بندی فقر در شهر جدید هشتگرد پرداختند. یافته‌های این تحقیق نشان داد که اکثریت ساکنین شهر هشتگرد فقر هستند. نظم فر و همکاران(۱۳۹۷) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی نابرابری‌های توسعه در استان‌های کشور در راستای تحقق توسعه پایدار» با استفاده از مدل تصمیم‌گیری چند شاخصه‌ی وی کور نابرابری‌های توسعه در استان‌های کشور را موردبررسی قراردادند.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

بهرامی(۱۳۹۷) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیلی بر فقر شهری در شهرهای استان کردستان» روند تغییرات خط فقر و شدت فقر را در شهرهای استان کردستان به دست آورد.

تعریف فقر شهری

برای فهم شهری شدن فقر و تحلیل آن در کلان‌شهرهای جهان درحال‌توسعه، نمی‌توان آن را پدیده‌ای مجزا و منفرد، در نظر گرفت بلکه این مسئله، حاصل عملکرد زمینه‌ها، عوامل، پیوندها و سازوکارهای علی متعددی می‌باشد که در ابعاد منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی در هر برهه از زمان، باعث ظهور، تمرکز و تداوم الگویی متفاوت از این پدیده می‌شوند (موحد و همکاران، ۱۳۹۵).

فقر شهری مجموعه‌ای از فقر انتقال‌یافته از جامعه روستایی (توسط مهاجران به شهر) و نیز فقر تولید و بازتولید شده در جامعه شهری (توسط جابجایی‌های درون‌شهری) را در برمی‌گیرد (دینگ و لنگ، ۲۰۱۸).

فقر شهری ضرورتاً به معنای ناتوانی انجام فعالیت‌های اقتصادی نیست و شهرها فرصت‌های اقتصادی بیشتر برای مهاجران کم‌درآمد فراهم می‌آورند ولی در مقابل فرصت‌های محدودی را در مشارکت برای اداره شهری، برخورداری از خدمات و فرصت‌های توسعه نیز مهیا می‌سازد.

تبلور فضایی فقر را می‌توان در قالب شکل‌گیری و بسط گستره‌های فقر، بافت‌های فرسوده، بافت‌های ناکارآمد، اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی با مشکلات حاد مهاجران فقیر، بیکاری، اشتغال کاذب، بار تکفل بالا، خشونت و ناامنی و مواردی از این دست مشاهده کرد (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۵۴، رضایی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۸۷).

به‌رغم تمام برنامه‌های جهانی و ملی مبارزه با فقر شهری، هنوز این پدیده به‌عنوان یک نیروی قاهر و یک معضل اجتماعی، جوامع شهری را تهدید می‌کند، انسان‌ها را به ورطه نابودی می‌کشاند و شهرها را با جلوه‌های ناکارآمد و درهم‌ریخته سازمان می‌دهد (تاکلی، ۲۰۱۲).

ویژگی‌های فقر شهری

فقر شهری ویژگی‌هایی دارد که باید به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

۱- در شهر فقیر مهارت کم، دستمزد ناچیز و بیکاری گسترده است؛ ۲- محل کار بیشتر در بخش غیررسمی و بدون بیمه‌های اجتماعی است؛ ۳- بیکاری جوانان مشکل بزرگی است که با مسائل اجتماعی مرتبط است؛ ۴- امنیت اجتماعی وجود ندارد.

به‌طورمعمول زندگی در زاغه‌های پر ازدحام، نبود زیرساخت، کیفیت ضعیف بناها، دسترسی محدود به خدمات و تصرف غیرقانونی زمین‌ها از ویژگی‌های شهرهای فقیر است (باکر و اسکولر، ۲۰۰۹).

اما آنچه در مقولهٔ فقر در حوزهٔ مطالعه‌های شهری اهمیت می‌یابد، تبلور فضایی فقر در شهرهاست. تبلور فضایی فقر در قالب شکل‌گیری و بسط گستره‌های فقر، بافت‌های فرسوده، بافت‌های ناکارآمد، اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی با مشکلات حاد مهاجران فقیر، بیکاری، اشتغال کاذب، بار تکفل سنگین، خشونت، ناامنی و نمونه‌هایی ازاین‌دست مشاهده می‌شود (بمانیان و رضایی و همکاران، ۱۳۹۳).

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

فقر شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی

افرادی که در مناطق حاشیه‌نشین زندگی می‌کنند از ساختار قدرت و سیاست عمومی جامعه جدایی یافته‌اند و به‌عنوان گروه پست اجتماعی تلقی می‌شوند. حاشیه‌نشینان ازنظر اجتماعی دارای موقعیتی ضعیف بوده و در طبقه پایین اجتماع قرار دارند. خانواده‌های تهیدست و غالباً مهاجر که به تعبیر اسکار لوئیس در نوعی (فرهنگ فقر) زندگی می‌کنند. آنان به‌طور کامل جذب شیوه جدید زندگی شهری نشده و در حاشیه آن به زندگی ادامه می‌دهند.

آسیب‌های اجتماعی خاص مناطق حاشیه‌ای، از نوع آسیب‌هایی است که به‌واسطه ویژگی‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر مناطق حاشیه‌ای از شهرت و گستردگی خاصی برخوردار است که اگر در مراحل اولیه شکل‌گیری «خرده‌فرهنگ کج‌رو » مورد مدیریت قرار نگیرد قطعاً قابلیت آن رادارند که به بحران تبدیل شوند که در این صورت فرآیند مدیریت و ساماندهی آن‌ها با پیچیدگی قابل‌توجهی روبه‌رو خواهد بود. نوع آسیب‌های اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین از حیث ماهیت تفاوت چندانی با آسیب‌های اجتماعی جامعه ندارد بلکه آسیب‌های اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین بنا به ماهیت و ساخت اجتماعی، جغرافیایی، فضایی و نوع روابط اجتماعی از شدت، تنوع و گستره خاصی برخوردار است که نوع تحلیل و مدیریت آسیب‌ها را در این مناطق به‌صورت خاصی درمی‌آورد (فو، ۲۰۱۴).

در حال حاضر پدیده حاشیه‌نشینی در شهرها به‌صورت یک مسئله اجتماعی حاد جلوه‌گر شده است؛ زیرا این پدیده، منشأ بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی از قبیل فقر، بیکاری، جرم، اعتیاد و غیره است. فشار ناشی از این عوامل و احساس محرومیت نسبی، افراد حاشیه‌نشین را به سمت جرم و جنایات می‌کشاند (ممتاز،۱۳۹۰).

ابعاد فقر شهری

الف: بُعد اجتماعی: شاخص‌های اجتماعی شامل شاخص‌های "جمعیت فعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر"،"جمعیت بیکار به جمعیت ده‌ساله و بیشتر"، "جمعیت شاغل به جمعیت ده‌ساله و بیشتر"، "نسبت سالخوردگی"، "بعد خانوار"، " تعداد زنان طلاق گرفته"، "نسبت مردان طلاق گرفته"، "جمعیت غیرفعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر" بررسی گردیده است. (احدی، ۱۳۹۸)،

ب: بُعد اقتصادی: در این بخش و به‌منظور تعیین گستره‌های فقر شهری در بعد اقتصادی، مؤلفه‌هایی همچون "نرخ مشارکت اقتصادی"، "نرخ مشارکت اقتصادی زنان"، "نرخ بیکاری"، "نرخ بیکاری زنان"، "ضریب فعالیت عمومی"، "درصد سرباری"، "بار تکفل"، "بار تکفل خالص" موردبررسی قرار گرفتند.

ج: بُعد آموزشی: این شاخص از فقر برآیند محدودیت‌های تحصیلی و آموزشی ناشی از ازدحام و نقصان در ارائه خدمات، عدم توانایی در ارائه خدمات، عدم توانایی در پرداخت هزینه‌های تحصیلی سنجش می‌شود و با شاخص‌های نرخ باسوادی در مردان و نرخ باسوادی در زنان جمعیت محصل به جمعیت ده‌ساله و بیشتر" است. بررسی گردیده است. (احدی، ۱۳۹۹)

د: بُعد کالبدی: بررسی بعد کالبدی بخصوص برای شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی که آن‌ها متأثر از فقر شهری هست، مناسب است. کیفیت ابنیه، طبقات ساختمان، ریزدانگی، برخورداری از تأسیسات شهری، بعد

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

خانوار و جمعیت در واحد مسکونی و تعداد اتاق‌ها در یک واحد مسکونی موردبررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. که در این تحقیق به لحاظ کافی نبودن اطلاعات بلوک‌های آماری موردمطالعه قرار نگرفت.

داده‌های مربوط به بلوک‌های آماری حاصل از سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵ به تعداد ۶۷۳۸ داده موجود در محدوده موردمطالعه، با استفاده از نرم‌افزار R و به روش ANP مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفت تعداد ۴۹۰۷ داده واقعی با استفاده از نرم‌افزار Gis و روش لکه‌های داغ و پرومته بلوک‌بندی صورت گرفته و لکه‌های داغ فقر اجتماعی در نواحی شهر رشت استخراج شد. سپس نقشه‌ها ترسیم و تجزیه‌وتحلیل نقشه‌ها صورت گرفت.

بررسی شاخص‌های بعد اجتماعی فقر شهری

فقر اجتماعی در قالب شش شاخص "جمعیت فعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر "، "جمعیت بیکار به جمعیت ده‌ساله و بیشتر "، "جمعیت شاغل به جمعیت ده‌ساله و بیشتر این پژوهش، متغیر فقر اجتماعی بلوک‌های شهری رشت "، "جمعیت غیرفعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر "، "نسبت سالخوردگی " و "بعد خانوار " بررسی قرار می‌گیرند (نظم فر و همکاران، ۱۳۹۸).

در ابتدا با استفاده از فرآیند تحلیل شبکه (ANP) برای هر یک از شاخص‌ها وزنی اختصاص‌یافته و سپس با استفاده از روش تصمیم‌گیری PROMETHEE II فقر اجتماعی در هر یک از بلوک‌های شهر رشت امتیازبندی شده‌اند. به دلیل حجم بالای داده‌ها از نرم‌افزارهای متداول بهینه‌سازی استفاده‌نشده و هر دو روش ANP و PROMETHEE II در نرم‌افزار برنامه‌نویسی R و با استفاده از پکیج‌های AHPsurvey و PROMETHEE اجرا شدند. در ادامه، با استفاده از نرم‌افزار Arc GIS و بر اساس فقر اجتماعی مورد تحلیل قرارگرفته و پهنه‌بندی شدند.

به لحاظ اینکه بعضی از بلوک‌های موردمطالعه دارای داده‌های آماری ناقص بودند، از روش موران استفاده گردید. ابزار تحلیل خودهمبستگی فضایی موران بر اساس مکان دو مقدار و خصیصه موردنظر جغرافیایی می‌پردازد. این تحلیل الگوی توزیع عوارض در فضا را باملاحظه هم‌زمان موقعیت مکانی و خصیصه مورد ارزیابی قرار می‌دهد. این ابزار در حقیقت آماره و یا شاخص موران را محاسبه می‌کند و با استفاده از امتیاز Z و P-Value به ارزیابی و معنادار بودن شاخص محاسبه‌شده می‌پردازد. اگر مقدار شاخص موران نزدیک به عدد مثبت یک باشد، داده‌ها دارای خودهمبستگی فضایی و دارای الگوی خوشه‌ای بوده و اگر مقدار شاخص موران نزدیک به عدد منفی یک باشد، آنگاه داده‌ها ازهم‌گسسته و پراکنده می‌باشند.

ضریب جهانی موران برای تخمین زدن میزان تمرکز یا پراکندگی در شهرها مورداستفاده قرار می‌گیرد. این ضریب به صورت رابطه (۱) محاسبه می‌گردد.

$$Moran = N\,[\Sigma i \Sigma i\ Wij\ (Xi - X)\ (Xj - X)] / [(\Sigma i \Sigma j\ Wij)\ (Xi - X)\ x^2] \quad \text{رابطه (۱)}$$

در رابطه (۱) N تعداد ناحیه‌ها و x مقدار متوسط متغیر موردمطالعه می‌باشد Wij ضریب وزنی بین دو ناحیه i و j می‌باشد.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

ضریب جهانی موران بین ۱ و ۱- مرتب می‌شود. مقدار ۱ نشان‌دهنده تجمع زیاد و نواحی با تراکم بالاست. مقدار ۱- بیانگر وجود نوعی الگوی شطرنجی و توزیع برابر متغیر در سطح نواحی شهری است. شهرهایی با مقدار بزرگ‌تر ضریب موران دارای هسته‌ای متمرکز و متراکم هستند و کمتر دچار پراکندگی شهری شده‌اند. هنگامی‌که مقدار ضریب موران به صفر نزدیک باشد، تفسیر آن کمی پیچیده‌تر خواهد بود. در این حالت الگوی پراکنش جمعیت و تراکم در شهر به‌صورت روشن و قاعده‌مند نبوده و حالت توزیع تصادفی دارد (رهنما و عباس‌زاده، ۱۳۷۸).

از تحلیل لکه‌های داغ برای مشخص نمودن بلوک‌های همسان استفاده گردید. تحلیل لکه‌های داغ آماره گتیس-ارد جی برای کلیه عوارض موجود در داده‌ها محاسبه می‌نماید. امتیاز Z محاسبه‌شده نشان می‌دهد که کجای داده‌ها مقادیر کم‌وزیاد خوشه‌بندی شده‌اند.

مراحل انجام و به‌کارگیری روش

در این پژوهش، بلوک‌های فقر شهری رشت در قالب شش شاخص بیان شده موردبررسی قرار گرفتند. در ابتدا، از روش ANP برای وزن‌دهی به هریک از شاخص‌ها استفاده شدند. روش ANP که در واقع تعمیمی از روش فرآیند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) است، به ساختار سلسله مراتبی نیاز نداشته و در نتیجه ارتباط بین سطوح مختلف تصمیم را به‌صورت شبکه‌ای نشان می‌دهد (ساعتی، ۲۰۰۱). چون در این پژوهش شرایط استفاده از AHP برقرار نبود از روش کلی‌تر ANP استفاده گردید.

در ادامه، روش PROMETHEE II را بکار برده و امتیاز فقر شهری هر یک از بلوک‌های شهری رشت را به دست آمد. در این پژوهش، تابع مرجع خطی p(d)در نظر گرفته شده و برای هر بلوک یک مقدار برتری خالص $\varphi(\cdot)$ به دست آمد.

$$p(d) = \begin{cases} 0 & d \le 0 \\ d/p & 0 \le d \le p \\ 1 & d > p \end{cases}$$ رابطه (۲)

مقدار برتری خالص برای بلوک a، $\varphi(a)$، به‌صورت روابط (۳ تا ۷) محاسبه می‌شود:

$$\varphi(a) = \varphi^{+}(a) - \varphi^{-}(a)$$ رابطه (۳)

که در آن

$$\varphi^{+}(a) = \frac{1}{n-1}\sum_{x \in A} \pi(a,x),$$ رابطه (۴)

$$\varphi^{-}(a) = \frac{1}{n-1}\sum_{x \in A} \pi(x,a),$$ رابطه (۵)

و

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

رابطه (۶)

$$\pi(a,x) = \sum_{j=1}^{6} p_j(a,x)\, w_j,$$

رابطه (۷)

$$\pi(x,a) = \sum_{j=1}^{6} p_j(x,a)\, w_j,$$

و w_j تا وزن‌های اختصاص داده شده توسط روش ANP به هریک از شاخص‌های فقر شهری است. حال اگر $\varphi(b) < \varphi(a)$ آنگاه بلوک a دارای فقر شهری کمتری از بلوک b است و برعکس. در پایان، با استفاده از روش تحلیل فضایی لکه‌های داغ به پهنه‌بندی فضایی فقر شهری در شهر رشت می‌پردازیم.

وزن دهی شاخص‌های فقر اجتماعی

برای بررسی وضعیت پراکنش فقر شهری ابتدا وزن هر یک از شش شاخص فقر اجتماعی "جمعیت فعال به جمعیت ده ساله و بیشتر"، "جمعیت بیکار به جمعیت ده ساله و بیشتر"، "جمعیت شاغل به جمعیت ده ساله و بیشتر"، "جمعیت غیرفعال به جمعیت ده ساله و بیشتر"، "نسبت سالخوردگی" و "بعد خانوار" بررسی قرار می‌گیرند سپس به روش ANP و با استفاده از نرم‌افزار R به‌دست‌آمده و در جدول (۱) گزارش شده است. مقادیر شاخص‌ها از فرمول‌های زیر و با استفاده از نرم‌افزار EXCEL و بر اساس داده‌های سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ محاسبه‌شده است.

فرمول محاسبه هر یک از شاخص‌ها به‌صورت رابطه (۸) است:

رابطه (۸)

$$\text{جمعیت فعال به جمعیت ده ساله و بیشتر} = \frac{\text{جمعیت فعال}}{\text{جمعیت ده ساله و بیشتر}}$$

$$\text{جمعیت شاغل به جمعیت ده ساله و بیشتر} = \frac{\text{جمعیت شاغل}}{\text{جمعیت ده ساله و بیشتر}}$$

$$\text{جمعیت بیکار به جمعیت ده ساله و بیشتر} = \frac{\text{جمعیت بیکار}}{\text{جمعیت ده ساله و بیشتر}}$$

$$\text{جمعیت غیرفعال به جمعیت ده ساله و بیشتر} = ۱ - \frac{\text{جمعیت فعال}}{\text{جمعیت ده ساله و بیشتر}}$$

$$\text{نسبت سالخوردگی} = \frac{\text{جمعیت ۶۵ ساله و بیشتر}}{\text{جمعیت کل}}$$

$$\text{بعد خانوار} = \frac{\text{جمعیت کل}}{\text{تعداد کل خانوار}}$$

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

جدول (۱). وزن هر یک از شاخص‌های فقر اجتماعی (محاسبه‌شده به روش ANP)

ابعاد	شاخص	وزن
۱	جمعیت فعال به جمعیت ده ساله و بیشتر	۰,۱۵۷
۲	جمعیت بیکار به جمعیت ده ساله و بیشتر	۰,۱۳۹
۳	جمعیت شاغل به جمعیت ده ساله و بیشتر	۰,۱۴۲
۴	جمعیت غیرفعال به جمعیت ده ساله و بیشتر	۰,۱۱۵
۵	نسبت سالخوردگی	۰,۱۴۹
۶	بعد خانوار	۰,۱۱۷

تحلیل توزیع فضایی فقر اجتماعی در شهر رشت

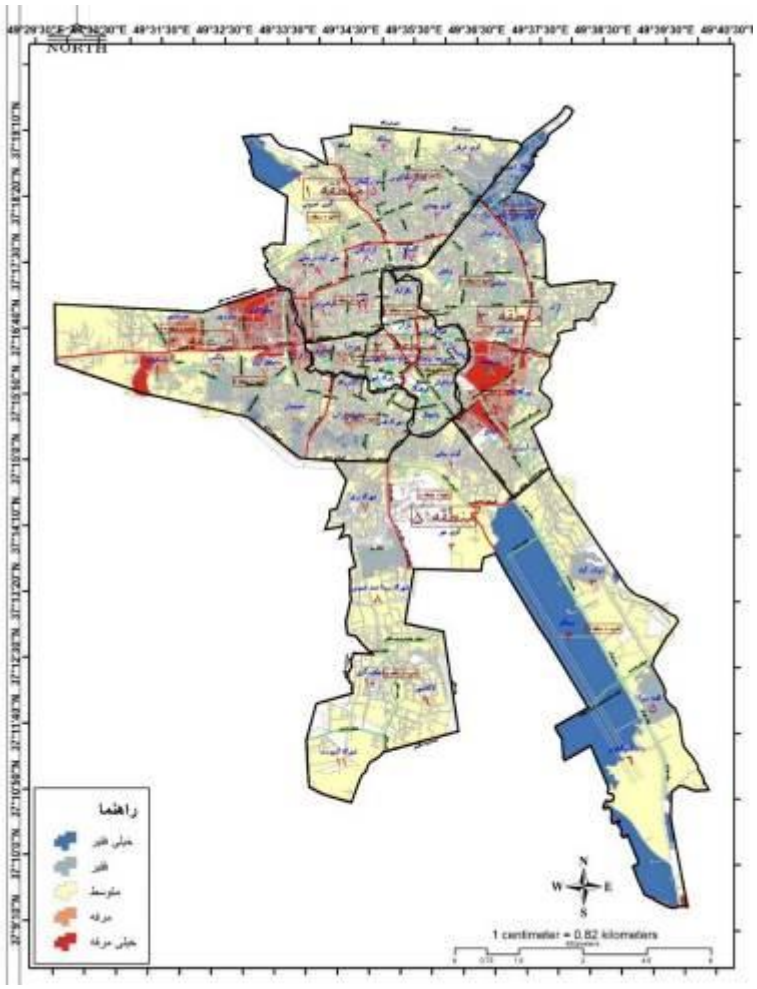
برای بررسی وضعیت پراکنش فقر اجتماعی در شهر رشت ابتدا وزن هر یک از شش (به‌جز تراکم جمعیت) شاخص فقر اجتماعی آن به روش ANP و با استفاده از نرم‌افزار R به‌دست‌آمده و در جدول (۲) گزارش‌شده است. مقادیر شاخص‌ها از فرمول‌های بیان‌شده و با استفاده نرم‌افزار EXCEL و بر اساس داده‌های سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ محاسبه‌شده است. خروجی نقشه بر اساس مقدار کم یا زیاد بودن شاخص‌های فقر اجتماعی به‌صورت خیلی مرفه تا خیلی فقیر در نقشه اعمال گردیده است.

جدول (۲). وزن هر یک از شش شاخص فقر اجتماعی (محاسبه‌شده به روش ANP)

ردیف	شاخص	وزن
۱	جمعیت فعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر	۰,۱۵۷
۲	جمعیت بیکار به جمعیت ده‌ساله و بیشتر	۰,۱۳۹
۳	جمعیت شاغل به جمعیت ده‌ساله و بیشتر	۰,۱۴۲
۴	تراکم جمعیت	۰,۱۷۷
۵	جمعیت غیرفعال به جمعیت ده‌ساله و بیشتر	۰,۱۱۵
۶	نسبت سالخوردگی	۰,۱۴۹
۷	بُعد خانوار	۰,۱۱۷

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

شکل (۲). تحلیل لکه‌های داغ در شهر رشت بر مبنای فقر اجتماعی

تحلیل فضایی لکه‌های داغ با خوشه‌بندی کم-زیاد (اندازه‌گیری شدت میزان خوشه‌بندی مقادیر کم‌وزیاد متغیر)

لکه‌های داغ بر اساس آماره گتیس- ارد جی می‌باشد این آماره در حقیقت به هر عارضه در چارچوب عوارضی که در همسایگی‌اش قرار دارند نگاه می‌کند. براساس تحلیل لکه‌های داغ می‌توان دریافت که آیا مقادیر زیاد و یا کم یک متغیر به‌صورت فضایی خوشه‌بندی شده‌اند یا خیر در واقع در لکه‌های داغ هدف پیدا کردن نواحی که دارای مقادیر غیرمنتظره بالا نسبت به سایر متغیرها می‌باشند است.

فرآیندی است درصورتی‌که دیتاهای ما در منطقه دارای خوشه‌بندی باشند می‌توانیم حد آستانه خوشه‌بندی کم یا زیاد آن را محاسبه کنیم. در واقع به‌وسیله این ابزار می‌توانیم شدت میزان خوشه‌بندی را برای مقادیر کم یا زیاد یک متغیر را موردبررسی قرار بدهیم. تحلیل فضایی با خوشه‌بندی کم-زیاد را برای عامل فقر اجتماعی رشت به‌صورت گرافیکی نشان می‌دهد. شکل (۲) نحوه پراکنش فقر را به شکل خوشه‌ای نشان می‌دهد:

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]
[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

بلوک‌های خیلی مرفه و مرفه: تحلیل لکه‌های داغ در شهر رشت نشان می‌دهد. لکه‌های داغ بیشتر در حاشیه مرکز شهر رشت واقع‌شده در واقع منطقه‌ای که در مرحله دوم توسعه شهر رشت اتفاق افتاده این محلات واقع شده‌اند بارزترین آن‌ها محله حافظ آباد در غرب و محله سرچشمه در شرق واقع شده است. البته لکه داغی هم در محله پاسکیاب مشاهده می‌شود که از لحاظ اجتماعی در وضعیت خیلی مرفه هستند. لازم به توضیح هست که مناطق مرفه از لحاظ اجتماعی به‌صورت لکه‌های منقطع در محله‌های ضیابری، پیرسرا، رازی در غرب و محله پیر کلاچای در شرق و چسبیده به محلات خیلی مرفه قرار گرفته‌اند.

بلوک‌های خیلی فقیر: بیشتر در حاشیه شهر رشت شامل محلات کوی امام رضا، هلال‌احمر در شمال شرق و محله فخب در شمال غرب واقع شده‌اند. این محلات ساختار اجتماعی نامنسجمی داشته، از توان اقتصادی بسیار پایینی برخوردار بوده، کالبد این محلات بسیار آسیب‌پذیر هست. از نظر اجتماعی اکثریت ساکنین این محلات را مهاجرین تشکیل داده‌اند و عمدتاً ساختمان‌ها در این محلات بدون مجوز ساخت و در اراضی با محدودیت توسعه احداث‌شده‌اند. این محلات در الگوی نقشه فقر اجتماعی خیلی فقیر محسوب می‌شوند. البته یک منطقه وسیع از لحاظ فقر اجتماعی در جنوب شهر ناحیه سیمکو دیده می‌شود که به نظر می‌رسد جزو بلوک‌های مسکونی نبوده و متعلق به شرکت یا نهادی می‌باشد.

بلوک‌های فقیر: لکه‌های سرد از لحاظ فقر اجتماعی فقیر محسوب می‌شوند. این محلات به‌صورت لکه‌های پراکنده در شهر رشت قابل‌رؤیت هست بارزترین آن‌ها محلات قلعه سرا و دولت‌آباد در جنوب شهر در جاده تهران – رشت همچنین قسمت‌هایی از شهرک سیداحمدخمینی در جنوب غرب و محلات سلیماندراب، ولوکس، حمیدیان در شرق و نیز قسمت‌هایی از محلات پردیسان و دیانتی در شمال شرق جزو لکه‌های سرد بوده و در منطقه فقیر از لحاظ اجتماعی واقع شده‌اند. اکثریت ساکنین این محلات را مهاجرین شهرها و روستاهای اطراف تشکیل می‌دهند که عمدتاً در سال‌های پس از ۱۳۶۰ و مرکز استان شدن شهر رشت از شهرهای استان و نیز استان‌های هم‌جوار مثل استان‌های اردبیل و آذربایجان شرقی به این محلات وارد شده‌اند، اما به سبب ضعف اقتصادی‌شان نتوانسته‌اند وارد چرخه اصلی اقتصادی شهر شوند. ساختار اجتماعی این محلات در مقایسه با محلات خیلی فقیر بهتر ارزیابی می‌شود ولی بر اساس شاخص‌های اجتماعی ارائه‌شده جزو محلات فقیر دسته‌بندی می‌شوند ساختار اجتماعی این محلات دارای انسجام نسبی هست.

بلوک‌های متوسط: حدفاصل لکه‌های داغ و لکه‌های سرد، یک منطقه معتدل در محدوده لکه‌های داغ به‌صورت حلقه واسط بین محلات مرفه و فقیر قرارگرفته و خود این محلات ازلحاظ فقر اجتماعی در وضعیت متوسط قرارگرفته‌اند. گستردگی این مناطق نسبت به لکه‌های داغ و سرد بیشتر می‌باشد و در واقع می‌توان چنین استنباط کرد که اکثر محلات شهر رشت از لحاظ فقر اجتماعی در وضعیت متوسط قرار گرفته‌اند.

در مقایسه مناطق شهرداری، تمام منطقه ۲ شهرداری که همان مرکز شهر و هسته اولیه تشکیل شهر محسوب می‌شود از لحاظ فقر اجتماعی در وضعیت متوسط قرارگرفته است شاید علت این موضوع این منطقه از لحاظ مساحت کمترین مساحت نسبت به سایر مناطق و بیشترین بافت فرسوده شهری را در خود جای داده است جدول (۳).

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

لکه داغ در منطقه ۳ و منطقه ۴ شهری دیده می‌شود و همچنین لکه‌های سرد بیشتر در حاشیه تمام مناطق شهرداری به‌جز منطقه ۲ قابل‌مشاهده هست.

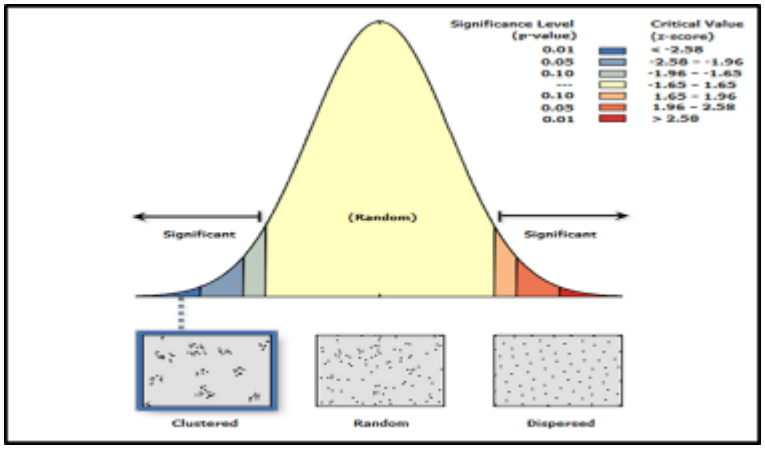
جدول (۳). مشخصات بافت‌های فرسوده شهر رشت به تفکیک مناطق پنج‌گانه

محدوده	مساحت محدوده شهری (هکتار)	مساحت بافت‌های فرسوده شهری (هکتار)	نسبت مساحت بافت فرسوده به منطقه (درصد)
منطقه ۱	۱۹۱۲	۱۳۵	۷,۱٪
منطقه ۲	۶۷۵	۴۰۲	۵۹,۶٪
منطقه ۳	۱۶۷۶	۲۵۰	۱۴,۹٪
منطقه ۴	۱۷۹۹	۱۳	۰,۷٪
منطقه ۵	۴۱۰۱	۰	۰,۰٪
مجموع	۱۰۱۶۳	۸۰۰	۷,۹٪

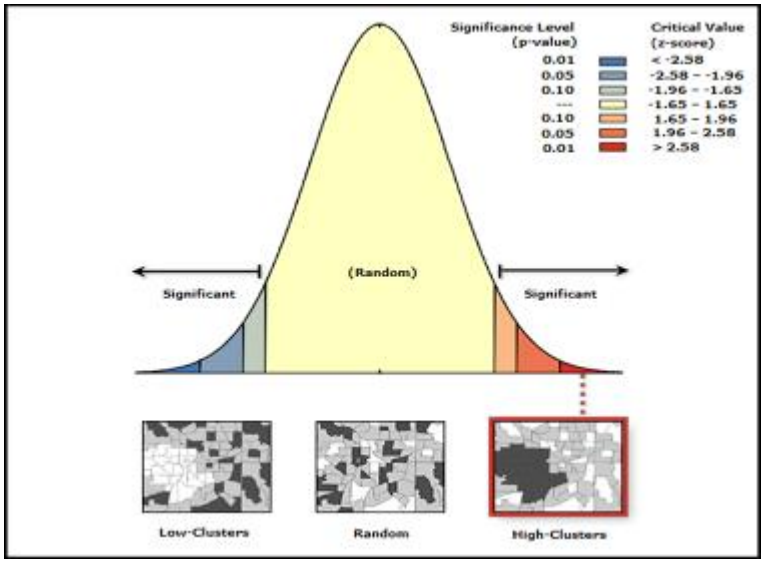
تحلیل یافته‌های مدل موران شکل (۳) و لکه‌های داغ با روش خیلی زیاد- خیلی کم شکل (۴) و استخراج نقشه‌های GIS در شاخص فقر اجتماعی، نشان می‌دهد که افراد فقیر و مرفه تمایل زیادی به سکونت در کنار یکدیگر ندارند. در کنار شاخص اجتماعی و با توجه به شرایط اقتصادی، آموزشی و فرهنگی و کالبدی، افراد فقیر به زندگی در کنار سایر افراد فقیر و در محلات با نرخ فقر بالا سوق داده می‌شوند. این مسئله موجب تمرکز فقر در برخی مناطق شهری شده و منجر به بروز مشکلات اجتماعی و فرهنگی در آن مناطق می‌شود. بنابراین، افراد فقیر علاوه بر مواجهه با مشکلات مالی از پیامدهای منفی پایین بودن سطح اجتماعی محیط نیز آسیب می‌بینند. همان‌طور که از یافته‌های پژوهش حاضر منتج شد گستره فضایی فقر شهری در بعد اجتماعی در شهر رشت دارای انسجام و شباهت‌هایی زیادی در ابعاد مختلف خود هست بدین‌صورت که بیشتر بلوک‌های فقیر به‌صورت کمربندی شهر رشت را دور زده است. در قسمت‌های شرق، غرب و جنوب غربی شهر محلات فقیر و خیلی فقیر قرارگرفته و در قسمت‌های چسبیده به هسته مرکزی شهر به‌صورت باریکه کم وسعت محلات متوسط را تشکیل می‌دهند و محلات مرفه و خیلی مرفه در هسته مرکزی شهر قرار گرفته‌اند. افراد ساکن در محلات فقیر و خیلی فقیر به دلیل کم برخورداری از امکانات شهری به لحاظ ضعف اقتصادی و نیز کمبود سواد و نداشتن جایگاه اجتماعی به شغل‌های کاذب و بعضاً جرم‌زا اقدام می‌کنند و در بحران‌های شهری به‌صورت افراد وندال اقدام کرده و نسبت به تخریب امکانات شهری می‌کنند این امر در بسیاری از شهرها از جمله شهر رشت نیز علی‌الخصوص در حاشیه شهر و محلات فقیرنشین یکی از دغدغه‌های دولت‌ها در ناهنجاری‌های اجتماعی محسوب می‌شود، از طرفی این افراد به دلیل شباهت‌های قومی و نژادی در مناطق حاشیه‌ای ساکن شده‌اند و به‌مرور زمان با تشکیل پیوندهای اجتماعی و فرهنگی خاص مناطق خود باعث به هم زدن و اختلاط نژادی بین شهروندان شهر رشت شده‌اند. ازدواج‌ها از حالت قومی خارج‌شده و به ازدواج‌های شهری تبدیل‌شده که مشکلات عدیده هم در مبدأ مهاجرت و هم مقصد به وجود آورده است. بنابراین برنامه‌ریزی‌های دولت‌ها و مقامات محلی برای کاهش این آسیب‌ها و توجه به این مناطق و بالا بردن منزلت اجتماعی و ایجاد شغل پایدار را می‌طلبد.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

شکل (۳). تحلیل خودهمبستگی فضایی موران در شهر رشت بر مبنای فقر اجتماعی

شکل (۴). تحلیل فضایی با خوشه‌بندی کم-زیاد در شهر رشت بر مبنای فقر اجتماعی

نتیجه‌گیری

ارزیابی و تحلیل نقشه و نمودارهای اشاره‌شده بیانگر این است: که فقر اجتماعی دارای توزیع خوشه‌ای و خودهمبستگی فضایی است. به‌طور نسبی بخش‌های مرکزی شهر را بلوک‌های متوسط در برمی‌گیرد و بخش‌های بیرونی و حاشیه‌ای مرکز شهر دو ناحیه لکه داغ مشاهده می‌شود که بلوک‌های خیلی مرفه و مرفه را در خود جای داده‌اند. لکه‌های سرد نیز در حاشیه بیرونی شهر به‌وضوح قابل‌مشاهده هست و بلوک‌های خیلی فقیر و فقیر را در برگرفته‌اند و شهر به‌جز لکه‌های داغ و سرد بیشتر به‌صورت لکه‌های ملایم و اکثر بلوک‌ها در وضعیت متوسط فقر اجتماعی قرار گرفته‌اند. همچنین بر اساس یافته‌های تحقیق بیشتر مناطق محروم ازنظر فقر اجتماعی در شهر رشت در بخش شمال غربی و شمال شرقی شهر قرارگرفته‌اند. اغلب ساکنان این بخش‌ها

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]
[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

مهاجرانی هستند که از شهرهای اطراف به رشت مهاجرت کرده و به همین دلیل این بخش‌ها تأثیر شگرفی بر روی میزان فقر شهری داشته‌اند. مهاجرانی که از شهرستان‌های اطراف رشت و استان‌های هم‌جوار مثل اردبیل و آذربایجان شرقی به نیت پیدا کردن کار و شغل به این شهر مهاجرت کرده‌اند این مهاجرین که در قسمت‌های کم برخوردار اجتماعی ساکن هستند، با آرزوی دسترسی به شغل بهتر و موقعیت اجتماعی بهتر به شهر آمده و به دلیل عدم دسترسی به شغل مناسب در نواحی فقیرنشین شهر ساکن و ماندگار شده‌اند. این سکونتگاه‌ها از لحاظ شاخص‌های فقر اجتماعی جزء نواحی محروم بوده و میزان وخامت ساکنین آن نواحی باعث عدم رضایت آن‌ها از کیفیت خدمات شهری را نشان می‌دهد.

سنجش فقر شهری مناطق شهری از حیث شاخص‌های مختلف از اهمیت زیادی برخوردار است. بررسی فقر شهری این امکان را فراهم می‌کند تا میزان برخورداری از امکانات را در مناطق مختلف شهری شناسایی کنیم و به رفع محرومیت‌ها بپردازیم؛ بنابراین تعیین مناطق برخوردار و محروم، تدوین سیاست‌های آتی در برنامه‌ریزی شهری دستیابی به یک توازن منطقی، تغییر امکانات و محدودیت‌های هر منطقه تنها برخی از اهمیت‌ها در مطالعه توسعه‌یافتگی هستند.

وجود تفاوت‌های منطقه‌ای معمولاً مشکل‌ساز و آثار و تبعات ناخوشایندی به همراه دارد که این امر ضرورت توجه به این تحقیق را می‌رساند .تعیین وضعیت نابرابری و تغییرات صورت گرفته، پیشنهاد انواع خدمات برای محلات شهری براساس الگوی به‌دست‌آمده در سطح مناطق از اهداف کاربردی این تحقیق هستند.

گستره مؤلفه‌های فقر اجتماعی در شهر رشت، بیانگر توزیع پراکنش فقر در بوده و از ساختار یکنواختی تبعیت کرده و گسترش‌یافته است. عدم تعادل گستره فضایی در بین محلات در زمینه اجتماعی سبب به هم خوردن نظم فضایی و رشد اسپیرال شهری برخی از قسمت‌های شهر و به حاشیه کشیده شدن بسیاری از مناطق دیگر شهر شده است. گستره بلوک‌های معتدل در مؤلفه اجتماعی بیشتر از بلوک‌های سرد و بلوک‌های داغ است.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

منابع

اصغرپور، کسری؛ خانلو، نسیم؛ زیاری، کرامت الله؛ شالی امینی، وحید (۱۳۹۷). «**تحلیل فضایی فقر شهری در جهت رسیدن به عدالت اجتماعی (مطالعه موردی: محله دزاشیب منطقه یک شهرداری تهران)**»، پژوهش‌های اخلاقی، ۹ (۱)، ۳۶-۲۱.

احدی آقاحسن بیگلو، فاضل؛ نظم فر، حسین؛ معصومی، محمدتقی؛ آبروش، اکبر (۱۳۹۸)، «**تحلیل فضایی فقر اجتماعی در شهر اردبیل**»، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، (۸۵): ۱۷۹-۱۵۱.

احدی آقاحسن بیگلو، فاضل؛ نظم فر، حسین؛ معصومی، محمدتقی؛ آبروش، اکبر (۱۳۹۹)، «**تحلیلی بر گستره فضایی فقر آموزشی در شهر اردبیل**»، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، (۳۶): ۳۸-۲۱.

باباپور ورجاری، هودا (۱۳۸۹)، «**تحلیل مکانی – فضایی مکان گزینی مراکز درمانی شهر رشت**»، گیلان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا.

بزرگوار، علیرضا؛ زیاری، کرامت اله؛ تقوایی، مسعود (۱۳۹۶) **"سنجش مکانی پهنه‌های فقر شهری در شهرهای جدید (موردمطالعه: شهر جدید هشتگرد)."**، مجلس و راهبرد. ۲۴ (۹۲): ۵-۲۷.

بمانیان، محمدرضا؛ رضایی راد، هادی؛ منصور رضایی، مجید، (۱۳۹۰). «**ارزیابی خصیصه‌های اقتصادی در شناسایی گستره‌های فقر شهری با استفاده از تکنیک‌های Delphi وAHP (مطالعه موردی: شهر کاشمر)**»، دو فصلنامه مدیریت شهری، (۹): ۱۶۶-۱۵۳.

بهرامی رحمت اله، (۱۳۹۷). **"تحلیلی بر فقر شهری در شهرهای استان کردستان"**، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، ۹ (۱۷) ۲۵-۳۴.

حسینی، سیدعلی (۱۳۸۳)، «**بررسی تحولات کالبدی شهر رشت در چارچوب آراء و نظریات توسعه شهری**»، فصلنامه فرهنگ گیلان، (۲۳ و ۲۴).

جواهری، حسن؛ حاتمی نژاد، حسین؛ زیاری، کرامت اله؛ پوراحمد، احمد. (۱۳۹۳). «**رویکرد فازی و پهنه‌بندی فقر چندبعدی در فضاهای شهری (نمونه موردی: شهر کامیاران)**»، فصلنامه علمی-پژوهشی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۴ (۱۳)، ۳۰-۱۳.

خسروانی، عباس؛ محسنی، رضا؛ صبوری خسروشاهی، علی. (۱۳۹۸). «**رابطه فقر شهری با فرهنگ فقر در محله‌های فرودست شهر اراک**»، فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۹(۷۲)، ۲۸۳-۳۲۲.

موسی کاظمی، سید مهدی؛ صفائی پور، مسعود؛ شریفی، عبدالنبی؛ عنافچه، خلف (۱۴۰۱)، **"بازشناسی و سطح‌بندی گستره‌های فضایی فقر در کلان‌شهر اهواز"**، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، ۵۴ (۴).

مجیدی خامنه، بتول؛ محمدی، علیرضا. (۱۳۸۴). **درآمدی بر شناخت و سنجش فقر شهری**، جغرافیا (نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیایی ایران)،۳(۶ و ۷): ۱۳۵- ۱۴۵.

سازمان مسکن و شهرسازی گیلان (۱۳۸۶)، «**طرح جامع شهر رشت**»، مشاور طرح کاوش، جلد دوم و سوم.

روستایی، شهریور؛ احدنژاد، محسن؛ اصغری زمانی، اکبر؛ زنگنه، علیرضا و سعیدی، شهرام، (۱۳۹۴)، «**ارزیابی فقر شهری در محلات اسکان غیررسمی شهر کرمانشاه با استفاده از مدل تحلیل عاملی (نمونه موردی : محله دولت‌آباد و شاطر آباد سال ۱۳۸۵)**»، نشریه علمی-پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۵۳ (۱۹)، ۱۶۶-۱۳۷.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

روستایی، شهریور؛ کریم زاده، حسین؛ زادولی، فاطمه، (۱۳۹۵)، «**بررسی تحلیل فضایی گسترش فقر شهری در شهر تبریز طی سال‌های ۱۳۸۵- ۱۳۷۵**»، آمایش جغرافیایی فضا، ۶(۲۲)، ۱۳۶-۱۲۵.

روستایی، شهریور؛ رحمتی، خسرو؛ شیخی، عبدالله، (۱۳۹۵)، «**توزیع فضایی و پهنه‌بندی فقر شهری بر پایه مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی (مطالعه موردی: شهر میاندوآب)**»، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، ۸(۳۰)، ۶۴-۴۳.

روستایی، شهریور؛ کریم زاده، حسین؛ زادولی، فاطمه، (۱۳۹۷)، «**مقایسه تحلیل آمار فضایی با آمار کلاسیک در تحلیل شاخص‌های اجتماعی فقر شهری تبریز**»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۸(۳۱)، ۱۶۶-۱۵۳.

رضایی، مریم؛ پناهی، مریم؛ ولی‌زاده، رضا، (۱۴۰۱)، **"تحلیلی بر زمینه‌ها و فرایندهای تأثیرگذار در سازمان‌یابی فضایی فقر شهری (مطالعه موردی: کلان‌شهر تبریز)."**، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی.

فرهادی خواه حسین؛ حاتمی نژاد، حسین؛ شاهی، عارف؛ ظفری، مسعود، (۱۳۹۶)، «**تحلیل فضایی فقر شهری در سطح محله‌ها (نمونه پژوهی: شهر مشهد)**»، اقتصاد شهری، ۲(۲)، ۱۷-۳۶.

ممتاز، فریده، (۱۳۹۰)، «**انحرافات اجتماعی (نظریه‌ها و دیدگاه‌ها.)**»، تهران: شرکت سهامی انتشار.

موحد، علی؛ ولی نوری، سامان، (۱۳۹۶)، «**تحلیل پویایی فقر شهری در کلان‌شهر تهران ۱۳۷۵ -۹۰**»، جغرافیا، فصلنامه علمی-پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران، ۱۵ (۵۵)، ۵۰-۳۷.

موحد، علی؛ ولی نوری، سامان؛ حاتمی نژاد، حسین؛ زنگانه، احمد؛ کمان رودی کجوری، موسی (۱۳۹۵). **تحلیل فضایی فقر شهری در کلان‌شهر تهران**، فصلنامه علمی-پژوهشی اقتصاد و مدیریت شهری، ۴ (۳)، ۳۶-۱۹.

مرکز آمار ایران، (۱۳۹۵) «**سرشماری عمومی نفوس و مسکن**».

عرب مازار، عباس؛ حسینی نژاد، مرتضی.(۱۳۸۷)، «**عوامل مؤثر بر فقر خانوارهای شاغل روستایی در ایران**»، جستارهای اقتصادی، ۱، ۶۷-۹۴.

نظم فر، حسین؛ محمدی حمیدی، سمیه؛ اکبری، مجید، (۱۳۹۷)، «**بررسی نابرابری‌های توسعه در استان‌های کشور در راستای تحقق توسعه پایدار**»، فصلنامه مجلس و راهبرد، ۲۵ (۹۴): ۳۳۹-۲۹۷.

نظم فر، حسین؛ عشقی چهار برج، علی؛ علوی، سعیده، (۱۳۹۸)، «**پایش توزیع فضایی فقر در استان‌های کشور**»، فصلنامه علمی-پژوهشی مجلس و راهبرد. ۲۶ (۱۰۰): ۱۷۵-۱۴۹.

عامر نیک پور، محمد سلیمانی و محمد یاری، (۱۴۰۰)، **"تحلیل فضایی پویش فقر شهری و پهنه‌بندی آن در کلان‌شهر رشت "**، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی ۱۶، ۲، ۳۳۹-۳۵۲.

Baker.J. and Anchor. U. (2009). **Meeting the challenge of urban poverty and slums**.

Baharoglu D.Chirsine K.Chirsine.(2002).**"Urban poverty"** Sourcebook for PovertyReduction Strategies Chapter 16.

Ding, J. and Leng, Z. (2018). **"Regional poverty analysis in a view of geography science"**. Acta Geograph. Sin. 73(2), 232-247.

Fu, B. (2014). "**The integrated studies of geography: coupling of patterns and processes**." Acta Geograph. Sin. 69 (8), 1052-1059.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

Graif, C. Gladfelter, A. S. and Matthews, S. A. (2014). "**Urban poverty and neighborhood effects on crime: Incorporating spatial and network perspectives**". Sociology compass, 8(9), 1140-1155.

Lanjouw, P. and Marra, M. R. (2018). "**Urban poverty across the spectrum of Vietnam's towns and cities**". World Development, 110, 295-306.

Liu, Y. Liu, J. and Zhou, Y. (2017). "**Spatio-temporal patterns of rural poverty in China and targeted poverty alleviation strategies**". Journal of Rural Studies, 52, 66-75.

Sani, N. S. Rahman, M. A. Bakar, A. A. Sahran, S. and Sarim, H. M. (2018). Machine Learning Approach for Bottom 40 Percent Households (B40) Poverty Classification. International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology, 8(4-2), 1698-1705.

Pinoncely, V. (2016). "**Poverty, place and inequality: why place-based approaches are key to tackling poverty and inequality**". Royal Town Planning Institute, London.

The United Nations Development Programme (UNDP). (1990). "**Human Development Report 1990**". Oxford University Press, New York.

Tong, X. and Kim, J. H. (2019). "**Concentration or diffusion? Exploring the emerging spatial dynamics of poverty distribution in Southern California".** Cities, 85, 15-24.

Zakaria, N. H. Hassan, R. Othman, M. R. Zakaria, Z. and Kasim, S. (2017). "**A Review on Classification of the Urban Poverty Using the Artificial Intelligence Method".**

Tacoli, C., 2005, Rural-urban interactions: a guide to the literature, Journal of Environment and Urbanization, Vol. 10, No. 1, pp. 1-20. Journal of Asian Scientific Research, 7(11), 450-458.

Zhou, Y. Guo, Y. and Liu, Y. (2018). "**Comprehensive measurement of county poverty and anti-poverty targeting after 2020 in China**". Acta Geograph. Sin. 73(8), 1478-1493.

Zhou, Y. Guo, L. and Liu, Y. (2019). "**Land consolidation boosting poverty alleviation in China: Theory and practice**". Land Use Policy, 82, 339-348.

Zhou, Y. and Liu, Y. (2019). "**The geography of poverty: Review and research prospects. Journal of rural studies".** https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.01.008.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]

Spatial analysis of urban poverty from the social dimension in Rasht city

Abstract

Today, with the expansion of urbanization and the increase in the population of cities, urban poverty is one of the important problems that it seems necessary to fight. In the 21st century, one of the indicators of urban progress is the issue of low urban poverty (Lemanski and Marx, 2015). In order to analyze and evaluate the indicators of urban poverty in Rasht city in different blocks and to cluster social poverty in this city (very poor, poor, average, wealthy, very wealthy), to analyze social poverty and extract spatial hot spots from Arc software. Gis was used. And the extraction of different areas of the city was calculated from the R software and by the multi-indicator Prometheus decision-making method, where the weight of the indicators was obtained by the ANP method from the raw data of the statistical blocks of Rasht city in the census of 2015. The findings of the research showed that comparatively, the central parts of the city are covered by medium blocks, and in the outer and peripheral parts of the city center, two hot spot areas are observed, which contain very prosperous blocks. Cold spots are also clearly visible on the outer edge of the city and they cover very poor and poor blocks, and except for the hot and cold spots, the city is mostly in the form of mild spots and most of the blocks are in poor condition. They are placed in average social poverty. Also, based on the findings of the research, most of the deprived areas in terms of social poverty in Rasht city are located in the north-west and north-east parts of the city.

[Downloaded from system.khu.ac.ir on 2026-10-31]

[DOI: 10.61186/jgs.24.73.501]